

Միքայելյան Սոնա
(ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)

**ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑԻ «ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ»
ՔԱՌԱՀԱՏՈՐԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Մեր նախորդ հոդվածներում¹ հայերենի արաբական փոխառություններն ուսումնասիրել ենք ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» քառահատորի (այսուհետև՝ ՀԱԲ), որն արաբական փոխառությունների ներկայացման առումով բավականին ընդգրկուն, համապարփակ և բազմաշերտ է²: Ստորև արաբական փոխառություններին կանդրադառնանք ըստ մեկ այլ, ժամանակագրական առումով ավելի ուշ շրջանին պատկանող հայերենի կարևորագույն բառարաններից Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» (այսուհետև՝ ՀԲԲ) քառահատորի³: Այս երկու հսկայածավալ բառարանների կազմման սկզբունքները, ելնելով նրանց բնույթից, տարբեր են, սակայն մեր հարցին առնչվող հայերենի արաբական բառաշերտի համակողմանի ուսումնասիրության առումով բավականաչափ կարևորություն ունեն: ՀԱԲ-ում ընդգրկված արաբերեն փոխառությունները, որոնք քաղված են գլխավորապես հայ միջնադարյան մատենագրությունից, տրված են իրենց բացատրություններով, գործածության սկզբնաղբյուրներով, ստուգաբանություններով, արաբերեն համարժեք ձևերով, որոշ բառերի դեպքում՝ հայերեն բարբառային տարբերակներով, թեև պիտի նշել, որ փոխառությունների բարբառային բառաշերտն առավելապես ներառված է Հ.Աճառյանի «Հայերեն գաւառական բառարան» և «Թուրքերենից փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ» աշխատություններում⁴:

Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» քառահատորն ընդգրկում է հայերենի՝ 5-րդ դ. մինչև 20-րդ դ. գրեթե կեսերի բառապա-

---

¹Տե՛ս **Ս.Միքայելյան**, «Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական փոխառությունների բաղաձայնական համակարգը», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2017, էջ 37-48, **Ս.Միքայելյան**, «Ձևաբանական և բառակազմական դիտարկումներ միջին հայերենի արաբական փոխառությունների վերաբերյալ», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2018, 2(19), էջ 34-40:

²Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 1-4, Ե., 1971-1979:

³Տե՛ս **Ստ.Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. 1-4, Ե., 1944-1945:

⁴Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայերեն գավառական բառարան*, Թ., 1913 և **Հ.Աճառեան** «Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ», Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902 (գրքի վերնագիրը պայմանական է. դրանք փոխառություններ են օսմաներենից, որը կազմված է թուրքերենի, արաբերենի և պարսկերենի խառնուրդով (տե՛ս Հ.Աճառեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 14)):

շարը, այդ թվում նաև՝ արաբերեն փոխառությունները: Հատկանշական է, որ Հ.Աճառյանի՝ վերոնշյալ բառարանների բառամթերքից բացի, բառարանը ներառում է նաև արաբերեն այնպիսի բառեր, որոնք ավելի նոր շրջանի պատկանելով, չկան այլ բառարաններում: Այս բառերի շնորհիվ է նաև, որ հնարավոր է հասկանալ, թե փոխատու և փոխառու լեզուները պատմական զարգացման ընթացքում ինչպիսի փոխհարաբերություն են ունեցել և այժմ ունեն: Բառարանում նշվում է նաև փոխառության՝ ուղղակի կամ միջնորդավորված լինելը (օր.՝ արաբ, արաբ.-ռուս., արաբ.-ռուս. ֆրանս.-ից, արաբ.-տաճկ.), որը ցույց է տալիս բառի՝ մեր լեզու մտնելու ուղիները: Այս հանգամանքը կարևոր նշանակություն ունի լեզվի՝ պատմամշակութային, աշխարհաքաղաքական գործոնների զարգացման համատեքստում դիտարկելու պարագայում:

Բառարանի կազմման սկզբունքին համապատասխան՝ արաբերեն փոխառությունները ևս բաժանված են գործառական և ժամանակագրական տարբեր բառաշերտերի՝ *լեզվում (և՞ հին, և՞ նոր) ընդհանուր գործածություն ստացած բառեր, զավատական կամ բարբառային բառեր (+), մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ (*)* (հեղինակի բնորոշմամբ՝ այս վերջին դասակարգումը սուբյեկտիվ է և պայմանական, թեև մեր դիտարկմամբ՝ բավական արժանահավատ):

Առանձին կարևորություն է ներկայացնում նաև բազմիմաստ բառերի ուսումնասիրությունը՝ դիտարկելով այն բառի պատմական զարգացման համատեքստում, ինչը թույլ է տալիս վերհանելու բազմիմաստության առաջացման օրինաչափությունները և իմաստների ներքին կապը, որը, թեև, առանձին դեպքերում, այնքան էլ պարզորոշ չէ:

Ստորև Մտ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» աշխատությունից մեր առանձնացրած արաբերեն փոխառյալ բառերից մի քանիսը փորձենք ներկայացնել վերոնշյալ լեզվական գործոնների հաշվառումով:

Լեզվում ընդհանուր գործածություն ստացած բառեր. այս բառախմբում ընդգրկվում են այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են.

1. *Աղմիրալ*՝ «ռազմածովային ծառայության բարձրագույն պաշտոնյա» (արաբ.՝ *amīr al-bahr*⁵, բառացի՝ «ծովի ղեկավար, տիրակալ»): Բառը հայերե-

---

⁵Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը (տե՛ս www.brill.com), իսկ նրանց համարժեք ձևերի ու իմաստների՝ հայերեն նշված աշխատություններում տրված տարբերակները մեր կողմից համեմատվել են *"Al-Qšmās al-jadīd"*, Թ., 1985 (արաբերեն) և *Баранов Х., Большой арабского-русский словарь*, т. 1, 2, М.,

նին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ⁶: Ռուսերենն, իր հերթին, 17-րդ փոխառել է գերմաներենից կամ հոլանդերենից: Այս լեզուներին անցել է հին ֆրանսերենից՝ *a(d)miral* տարբերակով⁷, որն էլ ծագում է արաբերենի "amīr al-bahr «ծովի ղեկավար, տիրակալ» բառակապակցությունից:

Ինչպես կարելի է նկատել, նկարագրական կառույցի երկրորդ բաղադրիչը՝ *bahr* («ծով»), փոխառու լեզվում (լեզուներում) չի պահպանվել: Մեր լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում բառն աստիճանաբար կորցրել է կենսունակությունը, դուրս մղվել ակտիվ բառապաշարից՝ փոխարինվել «*ծովակալ*» հայերեն համարժեքով:

2. *Ալգեբրա*՝ «մաթեմատիկայի այն բաժինը, որում քանակությունները հաշվվում են տառերի միջոցով» (արաբ.՝ *al-gebr* բառացի՝ «միացումն մասերի, համալրում»)՝: Բառը հայերենին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ, որն էլ իր հերթին փոխառել է գերմաներեն *algebra* տարբերակից⁸. 12-րդ դ. այս գիտաճյուղը թափանցեց Եվրոպա և սկսեց արագորեն զարգանալ: Եզրույթն առաջին անգամ կիրառել է ծագումով պարսիկ, միջնադարյան արաբագիր գիտնական Ալ-Խորեզմին:

Արաբերեն ծագմամբ, համընդհանուր գիտական կիրառություն ունեցող այս բառի գործածությունը ևս աստիճանաբար դուրս է մղվել մեր լեզվի ակտիվ բառապաշարից՝ փոխարինվելով հայերեն համարժեք «*հանրահաշիվ*» տարբերակով:

3. *Ալկոհոլ* (արաբ.՝ *al-kuḥl* «1.ծարրաներկ, 2.շատ մաքուր, կրկնաթորած սպիրտ») բառը ևս ընդգրված է լեզվում ընդհանուր գործածություն ստացած բառախմբում¹⁰: Բառիմաստի ծագմանը, զարգացման օրինաչափություններին անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածում¹¹: Նշենք միայն, որ ի տարբերություն վերոնշյալ փոխառությունների, այս բառը մեր լեզվում կենսունակ է, կիրառվում է հայերեն «ոգելից խմիչք» համարժեք տարբերակի հետ զուգահեռ, ստեղծվել են նոր բառաձևեր, ինչպես՝ *ալկոհոլային*, *ալկոհոլացնել* և այլն:

2002 բառարաններում ներկայացված տարբերակների հետ: Արաբերեն բառերի՝ վերոնշյալ աղբյուրներում ներկայացված տառադարձումը ճշգրտվել և միօրինակացվել է:

⁶ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյան**, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 29, Ե. 1944:

⁷ Տե՛ս **Մ. Փափեր**, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, М. 1986, էջ 62:

⁸ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյան**, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 16, Ե. 1944:

⁹ Տե՛ս **Մ. Փափեր**, էջ 70:

¹⁰ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյան**, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 18, Ե. 1944:

¹¹ Տե՛ս **Ս.Միքայելյան**, «*Արդի գրական հայերենի՝ արաբերեն ծագման մի քանի փոխառությունների մասին*», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2019 (2), էջ 38-42:

4. *Գազել*՝ «երկտող տներից կազմված ոտանավոր, որում յուրաքանչյուր երկտող տան վերջին հատվածը կրկնում է առաջին երկտող տան վերջավորությունը» (արաբ.՝ *gazal* «սիրային, քնարերգական բանաստեղծություն», ծագում է *gazala* «հաճոյախոսել, սիրալիրություն, սիրախաղ անել» արմատից)¹²: Մա միջնադարյան արաբական (արևելյան) տաղաչափությունից փոխառված, չափածո ստեղծագործություններում կիրառվող ձև է, որը գործածություն է ստացել նաև հայ քնարերգության մեջ:

5. *Աճպարար* «ձեռնածու» (արաբ.՝ *#ajab* «զարմանք, հիացմունք» + *hj.՝ արար*) բառը ևս ընդգրկված է լեզվում համընդհանուր գործածություն ստացած բառերի մեջ¹³: Այն միջինհայերենյան շրջանում կատարված փոխառություն է, որն աստիճանաբար յուրացվել է մեր լեզվում, առայսօր կենսունակ է, «ձեռնածու» հայերեն համարժեքի հետ զուգահեռաբար կիրառություն ունի: Ավելին, փոխատու լեզվի համեմատությամբ, նկատելի է բառիմաստի զարգացում. բառը կիրառվում է նաև փոխաբերական՝ «խաբեբա» իմաստով: Բացի այդ, ենթարկվել է բառակազմության՝ *աճպարարություն* «1.աճպարար լինելը, աճպարարի արհեստը, 2.ճարպիկ խաբեբայություն»:

Գավառական կամ բարբառային բառեր.

1. *Զավթել* բառը վկայված չէ Հ.Աճառյանի ՀԱԲ-ում, Գ.Զահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում»: Բառը գտնում ենք Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում»՝ որպես գավառային կամ բարբառային բառ (+ տարբերակիչ նշանով)՝ «1.գրավել, տիրապետել, իր իշխանության տակ առնել, 2.նվաճել, զսպել» իմաստներով¹⁴: Ըստ հեղինակի՝ այն արաբերեն ծագմամբ (տաճկերենով) միջնորդավորված փոխառություն է (ծագում է արաբ.՝ *dabata* «1.զսպել, պահել, 2.բռնել, որսալ, նվաճել» բայարմատից): Բառը կենսունակ է արդի հայերենում, ձևավորել է բառակազմական մի շարք կառույցներ՝ *զավթիչ, զավթողական, զավթողաբար, զավթում և այլն*¹⁵:

2. *Թայֆա* «1.մարդկանց խումբ, որոնք միացած են իրար հետ մի որոշ (ոչ արդար) նպատակի հասնելու համար, համախոհների խումբ, 2.պարտիա, որ հետամուտ է ոչ այնքան իր քաղաքական շահերը պաշտպանելու, որքան նեղ պարտիական կամ անձնական շահերը (գործածվում է անարգական նշա-

¹² Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 1, էջ 403, Ե. 1944:

¹³ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 1, էջ 54, Ե. 1944:

¹⁴ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 16, Ե. 1944:

¹⁵ Տե՛ս Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Ե., 1976, էջ 363:

նակությամբ)»¹⁶ (արաբ.՝ tšʿfa «1.դաս, շարք, 2.խումբ, դասակարգ»): Թեև հստակ չի նշում բառի՝ մեր լեզու մուտք գործելու ուղիներն ու ժամանակաշրջանը, սակայն այն ևս արդի հայերենի բարբառային և խոսակցական տարբերակներում բավական կենսունակ է: Կիրառվում են նաև *թայֆայական, թայֆայականություն, թայֆարագ, թայֆամոլ* բառակազմական ձևերը: Հատկանշական է, որ արաբերենում բառը չունի անարգական նշանակությամբ կիրառություն, փոխատու լեզվում (լեզուներում) այն բառիմաստի հետագա զարգացման հետևանք է:

3. *Խալաթ* «1.զգեստ, որով իշխողները պարզևատրում էին որևէ մեկին՝ ի նշան իրենց գոհունակության, 2.երկար ու լայն կապա, որ առավոտյան արթնանալիս հագնում են, 3.նորահարսին տրվող նվեր» (արաբ.՝ xilʿa «պարզև տրված հագուստ, պարզև») բառն առայսօր կենսունակ է հայերենի բարբառային տարբերակներում և առօրյա-խոսակցական լեզվում: Նկատենք, որ փոխատու լեզվի համեմատությամբ տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում, մասնավորեցում:

4. *Խաթարալա* «փորձանք, դժվար կամ տհաճ դրություն, որի մեջ մարդն ընկնում է» (արաբ.՝ xatš «սխալ, հանցանք», bala «փորձանք») բառը ևս վկայված ենք գտնում Մտ. Մալխասյանցի բառարանում՝ որպես բարբառային կամ զավառական նշանակություն ունեցող, արաբերեն ծագմամբ. ամենայն հավանականությամբ միջնորդավորված փոխառություն է:

5. *Հար* բառը «դեղահատ» նշանակությամբ Մտ. Մալխասյանցը համարում է արաբերեն ծագմամբ բարբառային փոխառություն, որի արաբերեն համարժեքն է habb, թեև չի նշում վերջինիս բառիմաստը¹⁷: Արաբերեն habb բառն ունի «1.հատիկ, սերմ, կորիզ, 2.պտուղ» իմաստները: Թեև բառը վկայված չէ վերոնշյալ արմատական և ստուգաբանական բառարաններում, սակայն մեզ հավանական է թվում *հար* բառի արաբերեն ծագումը, բառիմաստի զարգացման արդյունքում «դեղահատ» նշանակության ձևափոխումը: Այն հայերեն համարժեք ձևի հետ զուգահեռաբար կիրառվում է, ավելի հաճախագործածական է արդի հայերեն խոսակցական լեզվում և բարբառներում:

Մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ

Ինչպես վերը նշեցինք, Մտ.Մալխասյանցը գտնում է, որ այս խմբերի առանձնացումը պայմանական է կատարվել: Բառերի ուսումնասիրությունից

¹⁶Տե՛ս Մտ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 80, Ե. 1944:

¹⁷Տե՛ս Մտ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ.3, էջ 7, Ե., 1944:

կարելի է նկատել, որ այստեղ առանձնացված են հիմնականում միջին-հայերենյան շրջանում կատարված մի շարք փոխառություններ, որոնք ըստ-իմաստային-թեմատիկ խմբերի կարելի է ներկայացնել, որպես *միջնադարյան բժշկության մեջ կիրառվող բուսատեսակների անվանումներ*, ինչպես՝ *հոտոտ* «աչքացավի համար դեղ» (արաբ.՝ *hudaq*), *աթխար* «վաղամեռուկ խոտ» (արաբ.՝ *iqdir*), *կակիկայ* «դեղի տեսակ. աղի ծաղիկ» (արաբ.՝ *qsqif*), *հարկատեսակներ՝ աղիակ* «ոչխարի վրա դրված հարկ» (թրք. *աղ* «փարախ» և արաբ.՝ *hasik* «հրավունք» բառերից), *հազր* «եզան վրա դրված հարկ» (*Ēazfra* «փարախ, մականատեղ, ցանկապատ»), *ուշուր* «տասանորդի տուրք», *դաման* «հարկ, տուրք» (*damṣn* «երաշխավորություն, վնասի հատուցում»), *դաւիլ* «դաշնագիր, մուրհակ» (արաբ.՝ *taḏwīl* «մուրհակ») և զանազան այլ իմաստային-թեմատիկ խմբերին առնչվող բառային միավորներ, որոնք անվանող երևույթներն ու հասկացությունները ժամանակակից կյանքի բաղադրիչներ չեն:

Mikayelyan Sona. The Arabic Borrowings of Malkhasyants' "Armenian Explanatory Dictionary". The article studies the Arabic borrowings of Armenian according to Armenian explanatory dictionary compiled by St. Malkhasyants. Research shows that a group of words are still viable in Armenian today, a group of words are used in parallel with the Armenian equivalent, and a number of words, having lost their viability, have been pushed out of the active vocabulary.